

מפני מה לא שלח יוסף שליח אל אביו?

קושיה עצומה הקשה רבנו משה בן נחמן, ומאז היא מהדהדת בכל מקום שבו קוראים ולומדים בספר בראשית: מדוע לא שלח יוסף שליח לאביו, להודיע שהוא חי, ומושל במצרים?

...ולולי כן, היה יוסף חוטא חטא גדול לצער את אביו ולהעמידו ימים רבים בשכול ואבל על שמעון ועליו; ואף אם היה רצונו לצער את אחיו קצת, איך לא יחמול על שיבת אביו? ...

כי יש לתמוה, אחר שעמד יוסף במצרים ימים רבים, והיה פקיד ונגיד בבית שר גדול במצרים, איך לא שלח כתב אחד לאביו להודיעו ולנחמו, כי מצרים קרוב לחברון כששה ימים, ואילו היה מהלך שנה, היה ראוי להודיעו לכבוד אביו (רמב"ן, מ"ב, ט).

ר"י אברבנאל בוטה יותר בטון השאלה:

למה התנכר יוסף לאחיו ודיבר אתם קשות, והלוא היה זה לו עון פלילי, בהיותו נוקם ונוטר כנחש... ואיך אם כן, העטופים ברעב, וחוף מארצם בדרך רחוקה, ובניהם ונשיהם וטפם מייחלים להם, כל שכן אביו הזקן שבע רוגז ומלא דאגות, איך לא חמל עליו והרבה צער על צערו במאסר שמעון? (אברבנאל, פרק מ"א).

על קושיה עצומה זו מביא רמב"ן תירוץ שכולו פליאה. רמב"ן משיב שהכול עשה יוסף כדי לקיים את החלומות. גם משנתקיים החלום הראשון, התנכר אל אחיו ביתר שאת, כדי לקיים את החלום השני:

אבל את הכול עשה יפה בעתו, לקיים החלומות, כי ידע שיתקיימו באמת (שם).

על תירוצו של רמב"ן תמה ר"י עראמה, בעל עקדת יצחק:

ותמהני ממה שכתב הרמב"ן ז"ל שעשה כדי שיתקיימו חלומותיו, כי מה תועלת לו בשיתקיימו; ואף כי תהיה תועלת, לא היה לו לחטוא נגד אביו, אבל היה לו לחשוך עצמו מחטוא לו, והחלומות – העושה יגיש פתרונו. גם שתיראה סכלות עצומה שישתדל האדם לקיים חלומותיו, שהרי הם הדברים אשר ייעשו שלא מדעת בעלים!

(עקדת יצחק, סוף שער כט). [1]

פרופ' נחמה ליבוביץ מתקיפה את בעל העקדה על דבריו האחרונים, ומוכיחה דבריה ממעשה גדעון, ששמע את חלום המדייני (שופטים ז', יג-יד) ופעל לפיו. עוד בפיה טענה מכוח שבי הגולה, שלא המתינו לכך שנותן הנבואה יגשימה, אלא קמו ועלו אף בטרם מלאות שבעים השנה. [2]

אולם לענ"ד אין הדין עמה, ודברי בעל העקדה נכוחים משני טעמים המפורשים בדבריו: האחד – שגדעון ושבי הגולה אינם חוטאים חטא גדול בין אדם לחברו בהשתדלותם, ואין החלומות דוחים כיבוד אב ואם, וכל שכן שאינם גורמים צער כבד; והשני – שהמקרא אכן מבדיל בין חלום לנבואה (אף כי קרובים הם בסוג ובמין), שהרי נבדלים הם במדרגת ההתגלות, כדברי ירמיהו:

הנביא אשר אתו חלום יספר חלום

ואשר דברי אתו ידבר דברי אמת

מה לתבן את הבר נאם ה' (ירמיהו כ"ג, כח).

ובלשון הגמרא:

אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחי: כשם שאי אפשר לבר בלא תבן, כך אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים. אמר ר' ברכיה: חלום, אף על פי שמקצתו מתקיים, כולו אינו מתקיים; מנא לן – מיוסף, דכתיב: 'והנה השמש והירח וגו' (ל"ז, ט), וההיא שעתא אמיה לא הות (ברכות נה ע"א-ע"ב).

אמר לנו הנביא, כי החלום – קליפת הנבואה הוא, כפי שהתבן – קליפת הבר. אך הנביא – נביא האמת – יודע לברור את הבר ולהניח את התבן, כפי שעושים בגורן, כדי להוציא לבסוף קמח נקי לחם. סכנה חמורה היא בעירוב המדרגות עד שכל בעל רוח ייקרא 'נביא' או 'חזזה', ולא נוכל לדעת דבר ה' בבהירות. אין צורך להכחיש מציאותם של בעלי חזון, או את עומק חזונם, כדי לשלול מהם את הנבואה.

התורה הבדילה בין חלומות יוסף לבין חלומות אברהם, יצחק ויעקב, אשר נגלה אליהם ה' בחלום ובמראה. חלום היה להם כמסדרון המוביל אל דבר ה'. כך בברית בין הבתרים – תרדמה ומראה, ואחר כך דבר ה' בכריתת הברית (ט"ו, יב-יג, יז-יח), וכן בחלום יעקב – הסולם והמלאכים, ואחר כך דבר ה' (כ"ח, יב-יג).

אולם בחלומות יוסף אין דיבור או התגלות נבואית מפורשת. ואף בפתרונותיו המגובשים יש רק תודעה כללית של חלום נבואי, אך לא של נבואה גמורה: "הלוא לאלהים פתרונים ספרו נא לי" (מ', ח); "בלעדי אלהים יענה את שלום פרעה" (מ"א, טז). רק בסיום הפתרון מתחזקת הוודאות אצל יוסף: "כי נכון הדבר מעם האלהים וממהר האלהים לעשותו" (מ"א, לב). על כן מתקבל יוסף אצל פרעה, ודווקא אצלו, כנביא גמור: "אחרי הודיע אלהים אותך את כל זאת אין נבון וחכם כמוך" (מ"א, לט), ואף זאת בשם 'אלהים', שהוא שם כללי, ולא בהתגלות נבואית מיוחדת – לא בשם 'אל שדי' ולא בשם ה'.

עם כל ההשוואות שעורך המדרש בין יעקב ליוסף, [3] הרי מבדילה התורה היטב בין חלומותיהם; ומטעם זה בלבד, כבר נמתח קו מפריד בין שלושת האבות לבין יוסף והאחים במדרגת ההתגלות. [4]

ברור, שחלומות יוסף אינם חלומות רגילים אשר שווא ידברו, אלא חלומות של נבואה, אך מכלל מדרגת רוח הקודש לא יצאו. [5] יעקב אבינו הוא שהורה לנו את הדרך שיש לנקוט בה בחלומות כאלה:

ויגער בו אביו ויאמר לו מה החלום הזה אשר חלמת הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחות לך ארצה... ואביו שמר את הדבר (ל"ז, י-יא).

וכדרך שהבין זאת ר' לוי:

נטל קולמוס וכתב היום והשעה והמקום. [6]

חלומות כאלה הם בדיוק התופעות שעליהן יש לומר: "והחלומות – העושם יגיש פתרונם", ואין לאדם לעשות דבר של השתדלות בעניין. לשם הבדלה בין חלום נבואי לחלום רגיל אין די בהתפעמות הרוח, אלא יש צורך בהמתנה ובציפייה. החלום אשר יתקיים שלא מדעת בעלים הוא שיתברר למפרע כחלום נבואי. רק נבואה גלויה ומפורשת, כדבר ה' אל גדעון, גוררת מעשים, באין צורך לציפייה. על כן, רק נבואה מפורשת יכולה לעקור מצווה – וכהוראת שעה, [7] ואי-אפשר, שחלום אשר ממתנים לראות מה יהיה בסופו, ידחה מצוות אפילו לשעה. אכן, ברור שרמב"ן רואה בחלומות נבואה גמורה ומפורשת, ולא רק רוח הקודש על סף הנבואה (בניגוד מובהק לשיטת הגמרא [ברכות נה ע"א]).

אך אפילו אם נתפוס כדבריו, נפגוש כאן את הקושי העיקרי בתוכן הפירוש. החלום הראשון התקיים בבירור כשירדו האחים למצרים בראשונה:

יוסף הוא השליט על הארץ הוא המשביר לכל עם הארץ ויבאו אחי יוסף וישתחוו לו אפים ארצה (מ"ב, ו).

אז היו עשרה, בלא בנימין, והאלומות שבחלום סימלו את התבואה. כאשר מביאים הם את בנימין, ונפגשים עם יוסף בביתו לסעודה, לשם כבוד ומנחה ולא לצורך השבר – מתקיים החלום השני:

ויבא יוסף הביתה

ויביאו לו את המנחה אשר בידם הביתה

וישתחו לו ארצה (מ"ג, כו).

אז, כאשר השתחוו אחד עשר הכוכבים ליוסף מצד עצמו כמשנה למלך מצרים ובלי קשר ישיר לתבואה, בא תור אביהם בהתקיימות החלום:

וישאל להם לשלום

ויאמר

השלום אביכם הזקן אשר אמרתם

העודנו חי.

ויאמרו

שלום לעבדך לאבינו עודנו חי

ויקדו וישתחו (מ"ג, כז-כח).

חיזיון מכאיב זה, שבו אחי יוסף משתחוים שנית ליוסף בשם אביהם, ומכנים אותו "עבדך אבינו", הוא הוא הקיום של חלום השמש והירח המשתחוים ליוסף. [8] כל המשפחה כבר עברה בסך והתכופפה לפני יוסף, ואחת היא לנו אם נעשה הדבר באמצעות נציגים ובלא ידיעה. חיזיון זה עתיד לחזור על עצמו עת יתחנן יהודה על בנימין, ויחזור בדבריו ארבע פעמים על הביטוי "עבדך אבי", לאחר שכולם כבר נפלו ארצה לפני יוסף (מ"ד, יד, כד, כז, ל, לא). לענייננו חשוב לציין, שיוסף תכנן את פרשת הגביע למען השאיר את בנימין אצלו (שהרי יוסף לא תכנן את התפרצות יהודה), אחרי שהחלום השני התקיים כולו.

אין שום קיום נוסף של החלומות ואין צורך בו (מה גם, שלדעת הגמרא אין חלום מתקיים כולו [ברכות נה ע"א]). ברור, שאין השתחוויה בעת פגישת יוסף עם אביו, ולא יעלה על דעת איש לבקש השתחוויה כזו.

"וישתחו ישראל על ראש המטה" (מ"ז, לא) מתפרש כפשוטו כלפי השכינה, ואף כי נחלקו חז"ל בעניין זה, [9] הנה כבר הביא רש"י שתי הדעות יחד, ללמדנו שאין בהכרח סתירה. וכמובן, גם אם יעקב מתייחס ליוסף בהשתחווייתו, לא יוסף יזם זאת!

קיום החלום השני בא, לענ"ד, לפני שהתוודע יוסף לאחיו, ועוד לפני פרשת הגביע, ומעבר לכך לא הייתה עוד כל אחיזה לחלומות. האם יפעל יוסף כדי שאביו ישתחוו לו בגופו? היש רמז לאבסורד כזה?

ועל הכול – דווקא אותו פסוק שלכאורה תומך בדברי רמב"ן, הוא עצמו מפרך אותם:

ויר יוסף את אחיו

והם לא הרהו.

ויזר יוסף את החלומות אשר חלם להם

ויאמר אלהם מרגלים אתם...

(מ"ב, ח-ט).

ברור, שרק עתה נזכר יוסף בחלומות, עם ראותו כי החלום הראשון התקיים (עיין ברש"י שם), ורק מאז – אם בכלל – החל לפעול על פי החלומות. ואם כך, הרי אין כל הסבר להימנעותו עד כה מלשלוח אל אביו, בהיותו מושל בכל ארץ מצרים. ואילו זכר את החלומות עד הנה ופעל לפיהם, מה טעם כתוב "ויז ר", אחרי שראה אותם משתחווים לו?

רמב"ן דקדק שההשתחוויה הראשונה שלהם לא קיימה את החלום הראשון, שכן "אנחנו מאלמים אֱלֹמִים" (ל"ז, ז), פירושו: כל האחים, שהם אחד עשר. אך זה אינו ברור כלל, כי רק בחלום השני בא מספר ברור ולא בראשון. ועוד, שוודאי לא היה בנימין אתם בעבודות השדה; שהרי יוסף היה בן שמונה בהולדת בנימין (שש שנים שעבד יעקב בצאן אחר שנולד ושנתיים בדרך), ואם כך, כשיוסף היה בן שבע עשרה, היה בנימין בן תשע, ולא היה רגיל בעבודה כלל, ואין זה סביר שיוסף יראהו עובד, אפילו בחלומות! ואף אם החלומות – נבואה גמורה הם, כדברי רמב"ן, אי-אפשר להעמיס על החלום מה שלא נאמר בו.

ועוד: אם כדברי רמב"ן, הנה לא נתקיים החלום השני כלל, שלא השתחווה לו אביו; ואם הכוונה שיהיו תלויים בו במצרים, הנה לא התקיים בדיוק כפשוטו של חלום! ואם כך, מדוע לא תהיה השתחוויה העשרה קיום החלום הראשון? כל זה פליאה גדולה, שיש להאריך ליישבה, אלא שרמב"ן הרגיש, כנראה, בעצמו שאין די בכך, ושעניין הגביע ובנימין בא אחרי פרק החלומות, ועל כן הוסיף ואמר גם את הנימוק הידוע יותר לתירוץ הקושיה הגדולה, והוא, שיוסף רצה לראות את שב השלום למשפחה, ורצה להעמידם במבחן ביחסם אל בנימין.

נימוק זה מופיע, הן בדברי רמב"ן, הן בדברי אברבנאל, והן בדברי בעל העקדה. כך כתב רמב"ן:

גם העניין השני, שעשה להם בגביע, לא שתהיה כוונתו לצערם, אבל חשד אולי יש להם שנאה בבנימין, שיקנאו אותו באהבת אביהם כקנאתם בו, או שמא הרגיש בנימין שהיה ידם ביוסף ונולדה ביניהם קטטה ושנאה, ועל כן לא רצה שילך עמהם בנימין, אולי ישלחו בו ידם, עד בדקו אותם באהבתם... (רמב"ן, מ"ב, ט).

והם בערך דברי אברבנאל:

הנה עם כל הניסיון שעשה יוסף לאחיו בעלילת המרגלים עוד נשאר ספק בלב, האם היה להם אהבה עם בנימין, או אם היו עדיין שונאים את בני רחל אמו, ולכן רצה להביא את בנימין, בפרט בניסיון הגביע, לראות אם ישתדלו להצילו... והיו בעיני יוסף בעלי תשובה גמורים, ויתודע אליהם ויטיב עמהם, כמו שעשה (אברבנאל, פרק מ"ג).

ובעל העקדה כותב:

נראה שכוונת יוסף הייתה גם כן בתחילה לבדוק בהם אם היו עדיין בשנאתם אתו או ניחמו ממעשיהם... (עקדת יצחק, שער ל).

אולם כל הרעיון הזה מוקשה ביותר אף הוא. ראשית, יש כאן רושם ברור של הסבר שבדיעבד – הפיכת התוצאה לתכנון מוקדם. אבל הפסוקים מרמזים על כך שיוסף ביקש להשאיר את בנימין אצלו, אם מפני שחשש שמא יתנכלו גם לו במוקדם או במאוחר, כדרך שרמז רמב"ן (בדרך למצרים לא יכלו לעשות לו דבר, כי היו צריכים להתייצב לפני יוסף אתו, אך בדרכם חזרה יכלו להתנכל לו על שקיבל חמש ידות והועדף בבירור על ידי השליט, כפי שקרה בזמנו כשיעקב העדיף את יוסף); או מפני שרצה להתגלות לבנימין בלבד, ולתכנן אז, יחד עם בנימין, איך להתקשר אל יעקב אביהם ולהביאו אליהם. אפשר גם שרצה לגרום ליעקב אביו שיבוא בעצמו לשחרר את בנו, או שרצה לשמוע מפי בנימין על כל מה שאירע מאז נמכר, ואולי אף שאף להקים את שבטי בני רחל כחטיבה עצמאית.

אך לא מתקבל על הדעת, שיוסף תכנן את עניין הגביע כדי שיהודה יתערב ויציע את עצמו לעבד במקום בנימין, ואז לא יוכל להתאפק עוד ויתגלה. כל זה אכן אירע, אך לא תוכנן מראש. אם רצה יוסף לבחון את אֶחיו ביחסם לבנימין, מה חשב לעשות במקרה – הסביר יותר – שבו היו משלימים בלית בְּרָה עם גזרת ה' שפקד את חטאם, ומותירים בידיו את בנימין, כפי שהותירו קודם לכן את שמעון? מה היה מפיק אז מן ה'בחינה'? האם במקרה כזה היה בטוח, שאחיו לא ניחמו על מעשיהם? האם כניעתם מאונס לכוחו של שליט הייתה מוכיחה משהו? האם כניעתו של אברהם לפרעה ולאבימלך, שנטלו ממנו את שרה על סמך "אחתי היא", מוכיחה על טיב היחסים ביניהם? והלא גם היא הסכימה, בלית בְּרָה כנראה, לדרך הצלה זו! (ראה: רמב"ן על י"ב, י"ג, ודברי העמק דבר כנגדו).

יתר על כן, בכל נאומו הגדול של יהודה לא מוזכר יחסם של האחים זה לזה ויחסם לבנימין, אף לא במילה אחת. טיעונו האחד והיחיד הוא אותו "אב זקן", שהשליט שאל עליו כל כך הרבה. זהו הקלף האחרון שיש לו והוא מנצלו עד תום, תוך רמיזות נאות וברורות לאחריותו האישית של השליט לכל העניין, תוך הדגשת הערבות של יהודה, והעמדת יהודה את עצמו כעבד במקום בנימין, ובלבד – שדבר לא יקרה לאב הזקן. הייתכן שיוסף חיפש תשובה לשאלת יחסם של האחים לבנימין, שמע נאום על אביו, והחליט בעקבותיו שהאחים עשו תשובה ביחסם אליו? וכי איזו תשובה יש בכך, שהם מנסים לחלץ את בנימין למען האב? האם ברור שהיו עושים כן, לולא התחייבו לאביהם בערבון ובחטא של נצח? יש בכך, אולי, גילוי של תשובה כלפי שמיא, שלא רק התחרטו, אלא עמדו בניסיון דומה – אך לא כלפי יוסף!

והעיקר – יש בתורה שני מקומות, שבהם בוחן יוסף את יחסי האחים ביניהם וכלפיו: האחד – בביקורם הראשון במצרים, והשני – אחרי מות אביהם. בראשון שומע יוסף אותם מתחרטים ומתוודים על מה שעשו לו, ולא עוד, אלא שהם רואים בכל הצרה החדשה הזאת שנתרגשה עליהם – עונש:

ויאמרו איש אל אחיו אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו על כן באה אלינו הצרה הזאת

(מ"ב, כא).

יוסף מתאפק אז, די בקושי כנראה, וממשיך בהתנכרות. שום דבר לא התחדש לו אחר כך, שכן כבר ידע שהתחרטו וקיבלו עליהם את העונש. דיבורם זה לא בא תחת שום לחץ, מאחר שסמכו על כך שאינו מבין את דבריהם, "כי המליץ ינתם" (מ"ב, כג); ומה יוסיף לו ליוסף, שיבחן אותם תחת לחצו הנורא של שליט שכמעט הכול בידיו?

רק אחרי מות יעקב באים שוב האחים אל יוסף, מפחד הנקמה – "ל ישטמנו יוסף... (נ', טו) – ולרוב הדעות, אף משנים מן האמת ובודים צוואת יעקב כדי להינצל (רש"י, נ', טז; רמב"ן, מ"ה, כז). אז גם משתחוים האחים ליוסף, בIODעם שהוא יוסף, ואולי משלימים בכך פרט חסר בקיום החלומות. האחים מוכנים אף להשתעבד ליוסף:

וילכו גם אחיו ויפלו לפניו ויאמרו הננו לך לעבדים (נ', יח).

עד אז מגונן יעקב על כל בניו, ועצם קיומו מונע כל מחשבה של חשבון (ראוי לציין, שאפילו עשו בכעסו הנורא מצהיר שלא יפגע ביעקב עד "ימי אבל אבי" [כ"ז, מא]). [10]

בנאום יהודה מדובר על יעקב אביהם, ולא על יחסם לבנימין. נכון, הוכח שיהודה מוכן לקבל עבדות (הארזה המולך, הרגיל לשלוט באחיו!) תמורת בנימין, אבל כל זה היה למען יעקב, ואינו עומד בפני עצמו. על כן, נאום זה אינו יכול לפתור ליוסף שום בעיה. יותר ממה שיוסף כבר שמע מפייהם בפעם הראשונה, לא יכול היה לקבל דרך הגביע.

ולבסוף, מה שאמר בעל העקדה על החלומות נכון גם כאן: "העושים יגיש פתרונם" – בוחן כליות ולב, הוא שמצא את יהודה בעל תשובה, בנכונותו להיות לעבד תחת בנימין. כל אלה כוונות של ההשגחה, לא של האחים ולא של יוסף.

בלשון המדרש:

שבטים היו עוסקים במכירתו של יוסף,

ויעקב היה עוסק בשקו ובתעניתו,

ויהודה עוסק לקחת אשה,

והקב"ה בורא אורו של מלך המשיח... [11]

אין לערב מחשבות אדם ומחשבות הבורא, במצבים שבהם מחשבות הבורא חורגות מטבע האדם, או משתמשות בחולשותיו. מחשבותיו של הקב"ה מתבררות במשך הזמן, או נמסרות בפי נביאיו, אך אין בדרך כלל שום חפיפה בין הכוונות והתכניות של בני האדם בטבעיותם, לבין ניצול חולשותיהם במחשבותיו של מקום:

כי גבהו שמים מארץ

כן גבהו דרכי מדרכיכם

ומחשבתי ממחשבתֵיכם (ישעיהו נ"ה, ט).

רק נבואה גמורה יכולה להיות מפגש בין מחשבות אדם ומחשבות הקב"ה, וגם זה לא תמיד.

מה שאירע ליוסף ולאחים בפרשת הגביע, לא היה חופף לתכנונו של יוסף, כפי שמעיד במפורש הפסוק: "ולא יכל יוסף להתאפק" (מ"ה, א). הניסיון והמבחן – מאת ה' היו, כמו קיום החלומות, ויוסף עצמו לדברים אחרים נתכוון, והאפשרויות השונות נתבארו לעיל.

יתר על כן: אילו היה יהודה מתכנן את פרשת תמר, כדי שיצא מלך המשיח מן החטא, בטוחני כי לא היה שום משיח יוצא משם. הרעיון המטורף, שיש ליצור את החטא כדי שאורו של משיח יבקע, עלה לעם ישראל במחיר כבד של שיגעון השבתאות, שצלו הארוך עדיין רודף אותנו, ועדיין מונע רבים וטובים להודות בפה מלא, שכבר רצה ה' את עמו, וגלויות כבר התקבצו ומתקבצות לציון. הקב"ה מנהל את עולמו גם באמצעות שטויות של בני אדם, ואפילו באמצעות חטאים שלהם, אך זה אינו הופך את החטא למצווה, ולא את החושך לאור. אילו תכנן יוסף לצער את אביו כדי לבחון את האחים, בשעה שלא צוה על כך בנבואה מפורשת, היה חוטא חטא גדול באמת, ואפשר ששום מבחן גם לא היה מצליח. בפעם היחידה שיוסף ניסה בה את כוחו – בקשה משר המשקים לעזרה אצל פרעה – נותר עוד שנתיים ימים בשכחה גמורה (רש"י, מ"א, כג). פתרון החלומות והמבחנים של ההשגחה מתגלגלים באקראי, כשבני האדם עוסקים כל אחד בד' אמותיו של עולמו, רק דבר הנבואה הישירה, יכול לחלץ את בני האדם, במידה מסוימת, ממבוך קבוע זה.

סוף דבר – הקושיה חזקה יותר מכל הפתרונות שהוצעו לה.

לפיכך, עלינו לחזור לנקודת הפתיחה; ולקבוע, ראש לכול, כי יוסף לא ידע בשחיטת השעיר וברמאות האחים עם אביהם כי נטרף יוסף. מחשבה מעין זו אף לא עלתה בקצה דעתו! לכן, יוסף הוא התוהה במשך שלוש עשרה שנה של עבדות במצרים, ועד עלייתו לגדולה: היכן אביו?! מדוע אין איש מחפשו?! כל נתוני הקושיה מתהפכים עתה: ארץ מצרים קרובה לארץ כנען, אביו של יוסף איש נכבד ומפורסם הוא, בעל קשרים משפחתיים וממלכתיים מסועפים, שיירת הישמעאלים-המדנים-המדיינים, יש בה ככל הנראה קרובי משפחה לא רחוקים (כ"ה, א-ו), ואיש לא יגיד שאי-אפשר לאתר אף לא אחד מאנשי השיירה! הן ישמעאל, מדין ומדיין, בניו של אברהם הם, ואף אם פנו לארץ קדם, אפשר למוצאם שם. אם יש ליעקב די שליחים ועבדים ללוות עדרים לקראת עשו – בוודאי יש לו כדי לחפש את יוסף. יעקב אינו עושה כך, כי חושב הוא שנטרף בנו; אך יוסף אינו יודע זאת! [12]

תמיהתו של יוסף מצטרפת לחרדה נוראה ההולכת וגוברת עם חלוף השנים – איש אינו בא! עינוי הנפש של יוסף מתמקד בדמות דיוקנו של אביו. לקול המכה כפטיש: איפה אבא? מצטרף קול אכזר שני: מדוע שלחני אבא אל האחים? מדוע הפשיטוני מיד בהגיעי? מדוע השליכוני אל הבור? וכי לא ידע אבא כמה מסוכנים הם שמעון ולוי, והרי אמרתי לו את " . . . תם רעה" (ל"ז, ב)? ומה אמרו לו האחים בחוזרם? האומנם לא ידע אבא דבר על כל מעשיהם? הקולות מתערבים, מתמזגים ונפרדים, מעוררים גלי פחד וייאוש, זעם ושנאה חליפות. די בחודשים אחדים כדי להשתגע – בור, גמל, מכירה לעבד, ואיש אינו בא...!

הייאוש הנורא מפנה מקום להשלמה שקטה עם מר גורלו. אין מנוס עוד מהמסקנה החדה כתער: האחים שכנעו את אבא! לפני? אחרי? אין יודע! או יוסף – או כולנו! מישהו ימות! מוטב פירוד – כמו שהציע אברהם ללוט – כמו ששילח אברהם את ישמעאל – כמו שפרש לו עשו. אין ספק: אבא השלים עם שילוחו של יוסף, המתגאה, המתגרה, המביא דיבה, המעורר שנאה ומדנים, החולם לשלוט באביו ובאמו... וקול אחר זועק בלב: הייתכן, שישלים עם גירוש בנו האהוב, בכור לאמו, עטור בכותונתו? והקול הראשון משיב: זכור איך העמיס אברהם את ישמעאל בנו עם חמת מים לנוע אל המדבר! איך הושלך תחת אחד השיחים! איך ניצחה שרה! איך שמע לה אלוהים! ועוד: איך נכנע יצחק! איך הפסיד עשו האהוב! איך ניצחה רבקה! איך שמע לה אלוהים!

ולבסוף – היש הגנה באהבת אב? הרי אמך רחל כבר מתה בדרך (מ"ח, ז), ויעקב אצל לאה; האם אמרה דבר נגדו? האם דחה אותו אבא? האם נכנע? האם אמר ה' ליעקב שיוסף חטא והפסיד?

שלוש עשרה שנים של ייסורי נפש כאלה קבעו השלמה שקטה: לחיות עם מסורת מבית אבא, בחוץ! לא לחטוא לאלוהים – אפילו אם דחה אותו על חטאי גאוותו; לא לקרב אל אשת אדונו.

כאשר ימלוך יוסף על מרכבת המשנה, כאשר יגלח חתימת זקנו ויטייב לפני פרעה, כבר יהיה ברור לו ליוסף, שעליו לבנות את חיו מחוץ לבית אביו – כך גזר עליו ה'; ואבא – אף אם אהב, אף אם מחה, על כורחו נכנע והשלים!

כאשר נולד בכורו, בן המצרית, הוציא יוסף את כל אשר בלבו:

ויקרא יוסף את שם הבכור מנשה כי נשני אלהים את כל עמלי ואת כל בית אבי (מ"א, נא).

עד נשייה! עם הולדת השני, כבר נרגע:

ואת שם השני קרא אפרים כי הפרני אלהים בארץ עניי (שם, נב).

* * *

יעקב חי בטעות שנולדה מן הכותונת, כי מת יוסף ונטרף. אולי עודנו מאמין בנס: אולי בכל זאת טעו – אולי מצא אדם והציל; אך מיד מגורשת האשליה על ידי האבלות הקשה.

יוסף חי בטעות שנולדה מן הכותונת, שהופשטה, שנלקחה, שפינתה מקום לבגדי שש, שאומרת: יוסף ש לח מביתו בגאות חלומותיו. יוסף חי בטעות של אבא, שוויתר, שנכנע, שהפסיד במאבק על בנו האהוב, שצירף את יוסף לרשימת הדחויים במשפחת תרח. [13]

כשראה אותם יוסף נזכר בחלומות; כששמע על אביו מפיהם נותר לבו, כל החרדה הישנה צפה באחת: האומנם? הייתכן?

מרגלים אתם לראות את ערות הארץ באתם... לא אדני ועבדיך באו לשָׂרְרָא אֶלְכֶם... שנים עשר עבדיך אחים אנחנו בני איש אחד בארץ כנען והנה הקטן את אבינו היום והאחד איננו... (מ"ב, ט-יג).

יוסף תמה: ובכן, הכיצד ויתר יעקב על אחד משנים עשר?! הלוא יחסר שבט! הכול יודעים את סוד שנים עשר השבטים; הרי גם ישמעאל – "שנים עשר נשיאם" הוליד! הן גם לעשו שנים עשר בני בניו!

וגם לנחור! (י"ז, כ; כ"ה, טז; ל"ו, י"ד; כ"ב, כ-כד). הן בירך ה' את יעקב בשובו מפדן ארם וקראו ישראל, ונולד לישראל בנו בנימין, ובארץ ישראל נולד – "ויהיו בני יעקב שנים עשר" (ל"ה, כב)! היוכל בית ישראל להיבנות בלי למלא את החסר?! ואיך ייבנה המקדש בלא שבט?! הן יעיד המזבח של אליהו הנביא שאי-אפשר לישראל אלא בשנים עשר שבטי בני יעקב:

ויקח אליהו שתים עשרה אבנים

כמספר שבטי בני יעקב

אשר היה דבר ה' אליו לאמר

ישראל יהיה שמך (מל"א י"ח, לא).

האם לא עזבה השכינה את יעקב באבלו? (ראה אונקלוס ורש"י על "ותחי רוח יעקב אביהם" [מ"ה, כז]). האם לא תעבור שוב אל מי מן האחרים במשפחה? הייתכן?! אמרו האחים: "שנים עשר... והאחד איננו" – היחסר חודש בשנה?! איך ויתר יעקב ומדוע?

ויוסף פותר: יש להביא את בנימין – אחיו בן אמו. הוא ידע הכול – למה נשני אבא? ומה קרה? ומה יהיה? על כן ירד בנימין, יוחלף בשמעון, ויישאר אצל יוסף. ממנו אפשר יהיה לדעת הכול על "אביכם הזקן אשר אמרתם" (מ"ג, כז), ועל כל אשר אירע בינתיים. אז גם יוכל יוסף להחליט אם להפר את שתיקתו אם לא.

יוסף חשב עוד להתאפק ולהשיב לעצמו, איך ומדוע נענש וש לח מבית אביו, עד שכחה, עד נשייה; אך יהודה קלקל את תכניותיו, ושבר את החומה.

יהודה יצא להציל את בנימין על ידי טיעונים בנוגע לאביו הזקן; אולי ייעתר האיש השליט-הקשוח לרחם על האב הזקן. אבל ההשגחה שלחה את יהודה למוטט את חומת טעותו של יוסף, כדי למוטט גם את חומת טעותו של יעקב. וכך שם הקב"ה בפי יהודה, המתפתל בניסיונו הנואש-המסוכן להציל את בנימין, והנהו שלוח – מבלי דעת – להציל את יוסף ולומר לו – אבא מתאבל עליך:

ויאמר עבדך אבי אלינו

אתם ידעתם כי שנים ילדה לי אשתי.

ויצא האחד מאתי

ואמר אך טָרַף טָרַף

ולא ראיתיו עד הנה.

ולקחתם גם את זה מעם פני וקרהו אסון

והורדתם את שיבתי ברעה שאלה. ועתה... (מ"ד, כז-ל).

יוסף איננו שומע עוד את המשך! גלי קור וחום מציפים אותו מגבו – "ואמר אך טָרַף טָרַף ולא ראיתיו עד הנה...".

הנה האמת העירומה: אבא הוטעה! חשב שנטרפתי! מתאבל עליי כל הימים, בוכה וצועק! לא ויתר, לא שכח, לא נכנע – לא הושפע!

לא האחים בני לאה – לא לאה אמם! לא נשייה!

העוד אבי חי? העודנו? אבי? חי ואוהב ולא שוכח? הייתכן?!

כל הנשייה היא טעות – גם בעיוורונו ידע ישראל הזקן להבחין ולהסיר ימינו מעל ראש מנשה – שנים עשר אחים אנחנו, והאחד ישנו. אמנם יש כוח גם לטעות של גדולים. יוסף לא יחזור ויימנה בין השבטים כי אם בניו, ואפרים ראשון להפרות את הנשייה:

ועתה שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים עד אי אליך מצרימה לי הם אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי (מ"ח, ה).

כל עשרת השבטים, "שאינם עתידים לחזור", [14] כל פירוד הממלכות, כל שכחת אבינו הזקן – הכול טעות, הכול נחשף בעירומו, הכול מתברר – העוד אבי חי?

יהודה לא התכוון להציל אלא את בנימין – והנה דיבר ה' מגורונו אל יוסף ושלה אליו כי מיטתו של יעקב שלמה, והבנים שנים עשר. כולם. ועוד – כי אשת יעקב העיקרית-האהובה היא רחל, ושני בניה נפגשו מחדש בזכות יהודה גם אם בלא דעתו – ומנשה נגאל!

כל נפתולי בית יוסף וצאצאיו באים מכוחה של הטעות המרה: עשרים ושתיים שנות נשייה מדומה. כל הכפירה, כל השמד, כל הזעם וההשלמה, תולדותיה של נשייה מדומה. מסירות נפשו של יהודה הפכה אותו בלא כוונה מצדו לצינור לדבר ה', להסיר את הטעות, לנשות את הנשייה, להפרות את הגאולה.

* * *

נראה לי, שאין מנוס מפירוש זה מבחינת הפשט, ולו מסיבה אחת: הוא נשען על מה שהתורה עצמה אומרת, על דברי יהודה ש'שבר' את יוסף, כשגילה לו את אבל אביו עליו – "ואמר אך טרף טרף ולא ראיתיו עד הנה", ועל ביאור שמו של מנשה מפי יוסף. רק פירוש זה אינו מניח שיוסף תכנן מראש בדיוק נמרץ את מה שקרה לבסוף. עדות התורה מפורשת ש'המתרחש לבסוף' היה פרייה של הפתעה גמורה והשגחה גלויה ושיבש את תכנונו של יוסף.

נראה לי, שאין מנוס מפירוש זה גם מבחינת המדרש ההיסטורי, מפני שהוא מסביר את גלגולי ההיסטוריה הישראלית המשתקפת בנבואת "הבן יקיר לי אפרים... זכר אזכרנו עוד" (ירמיהו ל"א, יט). תולדות שבטי ישראל מלאים עד היום בשאלת השכחה והנשייה מבית אבא (עיין היטב בירמיהו ג', ובהמשך הנבואה בפרק ל"א), ומאידך – בגילוי הטעות והתשובה. שנים עשר שבטים אנחנו – אחד לא חסר! כל הדחיות אל מחוץ לגדר הן פרי מר של טעות מרה – שסופה להתברר!

אף נראה לי, שאין מנוס מפירוש זה מבחינת הסוד (עומק הכוונה האלוהית בהשגחת העולם), מפני שהוא מבדיל היטב בין הנגלה והנסתר, בין כוונות בני האדם, אפילו גדולי צדיקים, לבין תכניות ההשגחה, אשר גם דרך כל הכישלונות בוראת אורו של משיח עם אחדות ישראל לשבטיו.

[1]. ובדומה כתב האברבנאל, פרק מ"א, השאלה השישית.

[2]. נ' ליבוביץ, עיונים בספר בראשית, ירושלים תשל"ג, עמ' 327.

[3]. בראשית רבה פרשה פד ו, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1005.

[4]. ראה הרחבת דברי בעל עקדת יצחק לבראשית בשער כט בעניין החלומות, ומכותלי דבריו נראה שמבחין בין חלומות יוסף הראשונים לבין פתרונותיו במצרים.

[5]. רמב"ם, מורה הנבוכים חלק ב פרק מה, המדרגה השנייה, ומונה בה גם את יוסף, וכן בעל העקדה שם.

[6]. בראשית רבה פרשה פד יב, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1014.

- [7]. רמב"ם, הלכות יסודי התורה פ"ט ה"ג.
- [8]. ועל חסרונה של אמו כבר עמדה הגמרא בברכות שם והמפרשים, ואכמ"ל.
- [9]. מגילה טז ע"ב, ולעומת זה – ספרי דברים פסקא לא, מהד' פינקלשטיין עמ' 53.
- [10]. ומה שפירש רמב"ן במ"ה, כז, על דרך הפשט, שיוסף וכן אחיו לא גילו ליעקב כל ימיו על חטאם ביוסף מפחד קללתו של הזקן, הוא עניין בפני עצמו, ואינו משיב על הבעיה מדוע לא שלח יוסף שליח אל אביו, גם לא לדעת רמב"ן; שכן אם יוסף "במוסרו הטוב לא רצה להגיד לו", ורק סיפר לו שנחטף בשדה, יכול היה לומר לו אותו הדבר על ידי שליח, לפני כן.
- [11]. בראשית רבה פרשה פה א, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1030.
- [12]. רבים אומרים כי לחפש עבד במצרים הקדומה, בית עבדים של עשרות רבבות נפש, הוא כמו לחפש מחט בערמת שחת; ואינם צודקים, כי במצרים העתיקה ובעיקר באזור הַדְלְתָה היה פיקוח מסודר על כל הנכנסים והיוצאים, ופקידי גבול היו דולקים גם אחרי שני עבדים שברחו; שיירות נרשמו ומכס שולם. אי-אפשר היה להיכנס למצרים או לצאת ממנה אלא בדרכים הרשמיות, ויוצאי דופן היו מטפסים בלילה על "קיר המושלים", שבין מצרים לסיני, ונמלטים (J.B. Pritchard, ANET, Princeton).
- אפילו בשעת חולשתו של משטר צנטרליסטי כזה (New Jersey 1950, pp. 19, 227-230, 258-259). ניתן היה למצוא גם מחט בערמה, לפחות בדלתה, ואפילו בשלטון ההיקסוס היה פיקוח מלא בין סיני והדלתה, מרכז שלטונם. מדרשי חז"ל דייקו בכך הרבה יותר מהשערות סתמיות מודרניות, ראה: בראשית רבה פרשה מ ה, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 384, ושם פרשה צא ו, עמ' 1122, על מידת הפיקוח שנהגו המצרים לצורכי המכס ולשאר צרכים. מה שיכלו האחים לעשות כעבור שנים רבות, יכלו לעשות מיד, וכן היו עושים ל ידע יעקב על מכירת יוסף.
- [13]. זו – אולי – גם כוונת המדרש (בראשית רבה פרשה צא ו, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1122-1123), שחיפשו האחים את יוסף בבואם למצרים, עשרה, בכניסתם בשערים שונים; ולעג לרש הוא זה בעיני יוסף: וכי עכשיו נזכרו לחפשני? שואל עצמו יוסף בראותו אותם.
- [14]. ראה בסנהדרין קי ע"ב, ושם קיא ע"א – רב ור' יוחנן מלמדים זכות וחוזרים לדעת ר' אליעזר, שעתידים עשרת השבטים לחזור.